

må være bundet af sine tidligere domme. Efter 1849 finder der såvel i teori som praksis en lempelse sted af dette skarpe standpunkt, men præjudikatslæren er endnu ikke afklaret. *Victor Hansen* har i sin bog »Retsplejen ved Højesteret« (1959) behandlet emnet udførligt.

I øvrigt indeholder *Stig Iuuls* afhandling spredte eksempler på forholdet mellem højesterets og den juridiske teoris syn på forskellige retsinstitutter. Det drejer sig her om enkeltundersøgelser af stor retshistorisk, men kun ringe almenhistorisk betydning. En nærmere omtale falder derfor uden for denne anmeldelses rammer. Som bidrag til samfundsstrukturens og samfundsideologiens udvikling er en belysning af domstolenes håndhævelse af strafferetten derimod af uvurderlig betydning. *Tage Holmboes* afhandling indeholder da også adskilligt til belysning af dansk socialhistories udvikling, men både i juridisk og historisk henseende savner den systematisk fasthed og indholdsmæssig klarhed. Mindre almenhistorisk betydning har den rettergangsmåde, der fandt anvendelse ved højesteret, men *Thøger Nielsens* proceshistoriske afhandling indeholder desuden oplysninger om retssagernes beskaffenhed. Enhver historiker vil kunne indse, at en systematisk analyse af de sager, der i løbet af en vis periode kommer for domstolene, nødvendigvis må afspejle et vigtigt aspekt af samfundsstrukturens udvikling.

Uden for det politiske og retshistoriske interessefelt følger anmelderen sig på den tyndeste is, og allerede af den grund vil der ikke kunne ydes bidragydere uden for dette område fuld retfærdighed. På traditionel vis er det hele jo kommet med: *Svend Ellehøj*, der er festskriftets flittigste medarbejder, har skrevet om højesterets grundlæggelse og om rettens geografiske virkefelt. Sidstnævnte afhandling giver anledning til værdifulde oplysninger om forholdet til de

»tabte« lande og landsdele samt enkelte aktuelle betragtninger vedrørende dansk retsvæsen på Færøerne og Grønland. Endvidere skriver *Ellehøj* om højesterets organisation og ydre fremtræden, samt, som nævnt foran, om forholdet til regeringen. *Harald Langberg* har leveret en arkitekturhistorisk redegørelse for de bygninger og lokaler, hvori højesteret har haft sæde gennem årene. Naturligvis skal *Thorvald Jørgensens* Christiansborg-bygning også ved denne lejlighed have et hip. Som usagkyndig er anmelderen efterhånden ved at blive betænkelig ved de sagkyndiges alt for énstemmige, ofte gentagne nedrækning, at det spørgsmål uvilkårligt rejser sig, om slottet nu virkelig er så forfærdeligt, som kritikerne vil gøre det til.

Holmboe, Falk-Jensen og *Hjorth-Nielsen* har taget sig af det biografiske stof, der gør festskriftet til en nyttig håndbog. Afhandlingerne om domernes og advokaternes rekruttering er tyndbenede skeletter uden mange kødtrevler, og de understreger savnet af systematiske undersøgelser af domernes meninger og indflydelse, som vi kender dem fra amerikansk litteratur og righoldige dommerbiografier, der hyppigt udkommer såvel i USA som Storbritannien. Bedst er de biografiske noter om hver enkelt højesteretsdommer og højesteretssagfører. Festskriftet afsluttes med en kort redegørelse af *Aage Rasch* om højesterets arkiv.

Poul Meyer.

Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Udgivet af Institutet for Dansk Kirkehistorie under redaktion af Anders Pontoppidan Thysen. Bd. I: Vækkelse og kirkeliv i København og omegn. Af Kaj Baagø. (Gad, 1960). XXX + 203 s.

På initiativ af professorerne *Hal Koch* og *P. G. Lindhardt* er en gruppe kirkehistorikere gået i gang med at

fremlægge en oversigt over de gudelige vækkelsers udbredelse og forløb i Danmark. Under redaktion af dr. theol. A. Pontoppidan Thyssen skal der udsendes en række bind, således at vækkelsesbevægelserne i alle landets egne dækkes. Det er tanken, at der i hvert bind skal redegøres for det bevarede kildemateriale til vækkelsernes historie, samtidig med at der gives en beskrivelse af hovedtrækene i de religiøse bevægelser og af deres udvikling. Som første bind i denne serie foreligger nu dr. theol. Kaj Baagø's behandling af vækkelserne i København og i hovedstadens nærmeste opland.

Dr. Pontoppidan Thyssen har til bogen skrevet en indledning, som det er værd at beskæftige sig lidt med, fordi den giver en introduktion til hele serien. Af den får man at vide, hvad man kan vente sig af det arbejde, der er begyndt. Det skal straks siges, at denne indledning er en ganske fortræffelig gennemgang af vækkelserne og deres placering i den historiske sammenhæng. Kyndigt og klart samles trådene.

Et hovedpunkt i de senere års arbejde med de gudelige vækkelser har været spørgsmålet om de økonomisk-sociale forudsætninger for vækkelsesbevægelsen. Nogle forskere har været tilbøjelige til at anvende et lovlig snævert, sociologisk betinget synspunkt, som mere har hindret end fremmet beskrivelsen af vækkelsernes problematik. Man må derfor glæde sig over den forsigtighed, hvormed Pontoppidan Thyssen tager på problemet om sammenhængen mellem den økonomisk-sociale udvikling og de gudelige vækkelser. Man tør gætte på, at der i dette punkt skjuler sig en smule polemik mod professor Lindhardts opfattelse af vækkelserne. For Lindhardt er som bekendt en vækkelse ligefrem pr. definition knyttet sammen med ændringer i samfundsstrukturen. Vækkelse opstår, når »nye so-

ciale lag dannes, og befolkningsgrupper, som hidtil har levet upåagtet eller uden at kunne gøre sig gældende, begynder at kæmpe for en plads i solen.«¹⁾

Dette synspunkt har været overordentlig frugtbart, fordi det har hængt opmærksomheden på sammenhænge, der ikke har været tilstrækkeligt bemærket af de religiøse bevæggelsers historikere. Men en beskrivelse på basis af økonomisk-sociale kriterier er ikke tilfredsstillende, og den er det slet ikke for de første religiøse vækkelsers vedkommende, som vi kender dem i det 19. århundredes første halvdel. Pontoppidan Thyssen skriver da også, at det »nøje Samspil mellem Bondens politisk-økonomisk-sociale Fremrykning og den grundtvigske Vækkelse hører en senere Tid til.« De økonomiske og sociale konsekvenser af landboreformerne »kan derfor ikke forklare Vækkelsernes Opstaaen.« (s. XXVI).

Her er vi ved sagens kerne. Teorien om forbindelsen mellem økonomisk-sociale fænomener på den ene og religiøs vækkelse på den anden side er så tydeligt formet på grundlag af iagttagelser af grundtvigianismens og indre missions udvikling i sidste halvdel af 19. århundrede. Så lidt som andre historiske teorier lader den sig imidlertid uden modifikation overføre til en anden periode, hvor det er andre fænomener og derfor andre relationer, man har med at gøre. Pontoppidan Thyssen burde derfor nok have været mere konsekvent og have undgået at tale for meget om landboreformernes betydning for bøndernes stilling til religiøse spørgsmål. Det er muligt, der er en sammenhæng, men den er i så fald af ret kompliceret art og ikke let at påvise. I hvert fald er det givet, at der ikke lader sig drage en lige linie mellem

¹⁾ P. G. Lindhardt: Vækkelse og kirkelige retninger. 2. udg. (1959), 18.

bondestandens stigende selvstændighed og de første religiøse vækkelser alene af den grund, at det er tvivlsomt, som også Pontoppidan Thyssen fremhæver det, om det var bønderne, der i størst udstrækning sluttede sig til bevægelsen.

Endnu ved vi ikke meget om, fra hvilke samfundslag de vakte kom. Det nye værk skal jo netop råde bod på vor manglende viden, og før alle vækkelserne er behandlet, kan man ikke med rette dømme om, hvorvidt bondestandens nye livsvilkår har været af betydning for vækkelsernes frembrud. Men man har lov til at have sine tvivl. Det foreliggende bind behandler jo vækkelserne i København, og det er i sig selv et vidnesbyrd om, at vækkelse ikke alene var et landboanliggende. Vækkelserne fandt også grobund i byerne, hvor de økonomiske og sociale strukturændringer ikke uden videre kan parallelliseres med dem, der kendes fra landet.

Dr. Baagø behandler imidlertid også vækkelserne i nogle landområder i Nordsjælland, som havde nær forbindelse med den københavnske vækkelse. Det viser sig da, at de vakte i disse egne tilsyneladende har tilhørt de økonomisk dårligst stillede klasser. Ganske vist er det vanskeligt at finde et tilfredsstillende materiale frem – statistikken må opstilles på grundlag af 152 personer – men tendensen er dog ret klar. Mere end 2/3 af de vakte, hvis erhverv kendes, var husmænd, landsbyhåndværkere, karle og tjenestepiger, hvorimod kun 8 personer tilhørte gårdmandsklassen. Desuden boede et meget stort antal af de vakte på overdrev og har altså sandsynligvis været udflyttere.

Dette resultat stemmer udmærket overens med, hvad vi ved om de vakte på Sydvestsjælland, hvor vækkelsen jo havde et af sine centre. Også her var de vakte at finde blandt landsbyhåndværkere og husmænd, mens gårdmændene tilsyneladende holdt

sig borte fra forsamlingsbevægelsen²). Dette i forbindelse med lignende erfaringer andre steder fra giver os lov til at antage, at resultatet af en gennemgang af vækkelserne vil vise, at de først og fremmest fandt tilslutning i de sociale lag på landet, der efter landboreformerne netop ikke havde fået en plads i solen og ikke var på vej opad, samt i de lavere og laveste klasser i byerne, der heller ikke havde megen udsigt til social opstigning i samfundet.

Pontoppidan Thyssen har formodentlig ikke, før materialet er fremlagt, villet tilspidse dette synspunkt alt for meget. For forståelsen af vækkelserne er det da også af betydelig større interesse, at politisk-socialt bi-motiver sjældent kommer til orde hos de vakte. Det religiøse engagement har for dem, skriver Pontoppidan Thyssen, tilsyneladende overskygget alle andre spørgsmål. Vækkelserne må med andre ord først og fremmest ses som en religiøs bevægelse, og en sociologisk betragtningsmåde fører os kun ind i bevægelsens udenværker.

Set i et større perspektiv ligger vækkelsernes betydning da heller ikke i deres placering i en social sammenhæng, men i, at de er led i den almindelige opløsning af den enevældige stats greb om både verdslige og åndelige livsytringer. De vakte opfattede sig i almindelighed ikke primært som bekæmpere af statens indflydelse på religionsudøvelsen. Problemet var for dem at få forkyndt den sande kristendom, således som de opfattede den. Hindrede statskirken det, måtte de vende sig imod den. Men det skete med en religiøs argumentation og så godt som aldrig med en social eller politisk motivering.

Derimod var *modstanden* mod vækkelserne oftere båret af politiske mo-

²) Knud Banning: *Degnekristne* (1958), 214 og 221, samt Johan Jørgensens anm. i *Fortid og Nutid*, bd. XX, 323 f.

tiver. Statsmagten kunne ikke uden videre affinde sig med en uhindret debat af religiøse spørgsmål på ukontrollerede religiøse forsamlinger, og statskirkens præster følte sig for manges vedkommende forpligtede til som statens embedsmænd at modarbejde eller i hvert fald overvåge de vakes gøren og laden. Modsætningen mellem de vakte og mange af præsterne har for en del sit udspring i dette forhold. Og i en række andre tilfælde lader den sig uden besvær forklare som en ren modsætning mellem religiøse synspunkter. Et socialt aspekt behøver der slet ikke at være tale om.

Alt dette udreder dr. Pontoppidan Thyssen klart og præcist. Det er værdifuldt, at vækkelserne således først og fremmest betragtes som religiøse bevægelser. Vi føres frem til en forståelse af vækkelserne indefra, idet Pontoppidan Thyssen udmærket antyder deres religiøse og åndshistoriske forudsætninger. Således fremhæver han, at pietismen har haft en indflydelse på den gudelige forsamlingsbevægelse, som ikke må undervurderes. I enkelte tilfælde kan der ligefrem påvises en direkte forbindelse: Et par af de første fremtrædende repræsentanter for vækkelsesbevægelsen, Peder Frandsen fra Vejle-egnen og Ole Henrik Svane fra Fyn, var blevet vakt af pietistiske præster, og herrnhutismen spillede i mange egne en rolle helt op i 1800-tallet. Større betydning havde dog nok pietismens indirekte virkninger. I menighederne lå, takket være Pontoppidans katekismus og de pietistiske salmebøger, en latent pietisme, som ikke svækkedes, fordi præsternes forkyndelse blev rationalistisk.

Også rationalismen spiller i øvrigt en rolle som forudsætning for vækkelserne. Oplysningstiden ændrede nemlig forholdet mellem kirke og folk. De strenge kirketugsregler lempedes, og derved svækkes i nogen grad gejstlighedens anseelse. Desuden bevirkede oplysningstidens indsats

for skolevæsenet, at almuens læsefærdighed og dens fortrolighed med det trykte ord øgedes. Det spillede en rolle, da almuen begyndte at tage religionen i sin egen hånd, og det betød, at den populære religiøse litteratur kunne nå ud i befolkningen. Den stigende læse- og skriveevne var i øvrigt også forudsætningen for, at den sensationspresse, der eksisterede i København, kunne blomstre i 1830'erne. Med sine angreb – ofte i indsendte læserbreve – på gejstligheden spillede den en rolle for vækkelserne, og man må antage, at dens publikum overvejende fandtes blandt håndværkere og småhandlende.

Kaj Baagø's gennemgang af de københavnske vækkelser viser meget tydeligt, at det netop var fra disse kredse, de vakte kom. Det er imidlertid vanskeligt at fremskaffe et tilstrækkeligt tilfredsstillende statistisk materiale, fordi myndighederne i København optrådte ret lemfældigt over for de vakte. I modsætning til, hvad der er tilfældet så mange andre steder, er der derfor ikke i de københavnske retsarkiver akkumuleret ret meget stof om vækkelserne. Kun baptisterne forfulgtes i 1840'erne systematisk, og retsakterne giver ret omfangsrige oplysninger om den baptistiske menigheds sammensætning. Det viser sig, at den første baptistmenighed næsten udelukkende bestod af folk fra de dårligst stillede klasser, og karakteristisk nok var Nyboders småhuse det kvarter i hovedstaden, hvor baptismen var mest udbredt i 1840'erne.

Fra de øvrige vækkelseskredse har Baagø fremdraget en del af navnene på de vakte ved at gennemgå underskrifterne på de andragender om kirkelig frihed, som de vakte indgav i 1830'erne. Det drejer sig dels om ansøgninger om ret til at danne en københavnsk frimenighed og dels om de tre adresser til stænderne om sognebåndsløsning. Desuden er medregnet abonnenterne på Nordisk Kirketiden. Det giver et materiale på i alt

363 navne. Fordeles de på erhvervsgrupper, ser man, at over halvdelen tilhører handels- og håndværkerstanden³⁾. Ser man bort fra abonnenterne på Nordisk Kirketidende, der ikke er et helt repræsentativt materiale, fordi det også omfattede ikke-vakte, præster, embedsmænd o. a., der ikke holdt bladet af sympati for dets indhold, bliver det endnu tydeligere, at den københavns vækkelse prægedes af håndværkere og småhandlende. Medregnes svende og karle, der så godt som alle var beskæftiget ved handel og håndværk, tilhørte 83,1 pct. af de vakte, hvis erhverv kendes, disse fag.

Det er naturligvis ikke et tal, der kan gøre krav på fuld tillid, men tendensen er tydelig nok. Vanskeligere er det at fastslå vækkelsernes omfang og betydning, men det må dog antages, at de kun har berørt en temmelig lille del af byens befolkning. Ved hjælp af tallene på altergæster gøres i bogen et forsøg på at finde ud af, hvordan kirkegangen har artet sig i perioden c. 1800–1850. Noget afgørende kan dog ikke siges på dette grundlag, bl. a. fordi tallene kun med god vilje kan siges at vise en tendens⁴⁾, og det må bero på et skøn, når der konkluderes, at vækkelserne har betydet »en dybtgående fornyelse og intensivering af byens kirkeliv,

hvis virkninger ikke var begrænset til de vakte i snævrere forstand« (s. 183).

At denne intensivering har fundet sted er antagelig ubestrideligt, men det kan meget vel diskuteres, om vækkelserne havde æren herfor, eller om de blot skal ses som ét af symptomerne på en almindelig vækst i den kirkelige aktivitet. I det hele taget er det vanskeligt at udrede sammenhængen helt til bunds også af den grund, at det er næsten umuligt at få et tilfredsstillende indtryk af det åndelige og religiøse milieu i hovedstaden i årene 1800–50. Det mærkes bl. a. i det afsnit, hvor dr. Baagø prøver at bestemme de københavnske præsters forkyndelse o. 1800. For nogles vedkommende findes kun bevaret en enkelt prædiken, og det kan kun blive en højst nødtørftig karakteristik, der må bygges på et så spinkelt materiale. Og muligheden for at fastslå det religiøse grundlag for almuens tros liv er ikke stort bedre.

Der er således problemer i forbindelse med vækkelsesbevægelserne, som vi næppe kan vente at få løst. Alligevel må det siges, at det er lykkedes Baagø at give et levende indtryk af de enkelte grupper, hvori de vakte i hovedstaden var delt op. Et vigtigt resultat er hans påvisning af den betydning, brødremenighedens societet havde for vækkelsens frembrud i København. Her kom bevægelsen først til syne, og det er påfaldende, hvorledes adskillige, der senere sluttede sig til grundtvigianismen, havde haft deres første møde med de nye religiøse strømninger i societetssalen i Stormgade. Det er ikke for meget at sige, at societetet opfostrede grundtvigianere.

Baagøs fremstilling er velskrevet og takket være de mange citater og karakteristiske enkeltheder, ofte underholdende. Her og der kunne enkelthederne dog nok være præcisere. Således er det ikke rimeligt at omtale Schimmelman som landets statsmi-

³⁾ At skomagerfaget er stærkest repræsenteret er måske knap så iøjnefaldende, som Baagø synes at mene, eftersom skomagerlavet var det største håndværkerlav i Kbhv. (Jfr. Villads Christensen: København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid (1912), 263 og 282. Talangivelser hos C. Nyrop: Københavns Skomagerlav 1509–1909 (1909), 132.

⁴⁾ Det må i denne forbindelse nævnes, at tabellerne s. 14 over nedgangen i antallet af altergæster i perioden 1795–1815 ikke er helt overbevisende. I hvert fald kræver det en forklaring, at tallene for et par af sognene kun viser ganske ringe tilbagegang, mens udsvingene i andre sogne er overordentlig påfaldende. Tallene kan ikke uden videre slås sammen, som det gøres i bogen.

nister, eftersom han ikke var ene om denne værdighed i 1814 (s. 31). Oplysningen om, at kirkeværgen ved Helliggejst, urmager Jürgensen, ville bekoste et opvarmningsanlæg, forudsat at kirken blev den eneste opvarmede i byen, og forudsat at han fik den ekstra indtægt for stolestaderne, han regnede med ville komme ind (s. 16 f.), er heller ikke ganske korrekt gengivet og udnyttet. Baagø er her en smule uretfærdig mod urmageren, der sammen med den anden kirkeværg, urtekræmmer Sielle, strengt taget kun tog forretningsmæssig stilling til et forslag fra borgerrepræsentationens udvalg om opvarmning af de københavnske kirker, og som i øvrigt på egen bekostning sørgede for opvarmning af den kongelige stol i kirken⁵).

Men disse og lignende små-skævheder er undtagelser, og de opvejes rigeligt af det store materiale, der fremlægges og behandles i bogen. Et fortræffeligt register (ved Pontoppidan Thyssen) giver navnene og stillingsbetegnelserne på de vakte, man har kunnet identificere, og efterhånden som værket skrider frem, vil man gennem denne registrering i de enkelte bind få en værdifuld oversigt over de vakte. Det vil være en god nøgle til viden om sammenhængen mellem de enkelte vækkelsesgrupper. Man noterer også med glæde en bemærkning om, at der på grundlag af oplysningerne i brødremenighedens arkiv i Christiansfeldt er udarbejdet et kartotek over de teologiske studenter, som i tidens løb har stået i forbindelse med det herrnhutiske samfund og der har modtaget påvirkning. Et hovedresultat af dette nye arbejde med vækkelserne vil jo netop ligge i, at kildematerialet bliver overskueligt og tilgængeligt for videre forskning også over detailproblemer.

Vækkelserne i København har deres særlige betydning derved, at de i en

række tilfælde fik indflydelse på udviklingen ude i landet. Teologiske studenter kontakt med vakte kredse i studietiden, hvor mange af dem f. eks. inspireredes af Grundtvig, påvirkede deres holdning til de vakte i sogne, hvor de senere blev præster. Og de vakte uden for København så ofte hen til de religiøse bevægelser og de fremtrædende ledere i hovedstaden med særlig interesse og respekt. Der har derfor været god grund til at indlede med et bind om de københavnske vækkelser, og denne start giver gode løfter for det arbejde, der hermed er sat i gang.

H. P. Clausen.

Niels Thomsen: De stærke jyder og haugianerne. Breve fra en vækkelse. Kirkehistoriske Studier II. række, nr. 9. Udgivet af Institutet for Dansk Kirkehistorie. (Gad, 1960). 128 s.

De stærke jydernes vækkelse, der begyndte i egnen mellem Horsens og Vejle o. år 1800, er vel den af de gudelige vækkelser, der er bedst kendt, og som i tidens løb hyppigst er blevet omtalt i såvel populære som mere lærde fremstillinger. Dels er det den første af vore vækkelsesbevægelser, dels fik den et ejendommeligt forløb efter sin skarpe kampstilling over for myndighederne i striden om lærebøgerne. I modsætning til de senere vækkelser indkapsledes de stærke jydernes bevægelse ret snart og fik et stift og ubevægeligt præg, samtidig med at den begrænsedes til nogle få sogne på Vejle-Horsenskanten. Her findes så til gengæld stadig spor af de stærke jyder i det kristne liv.

At bevægelsen således stivnede og isolerede sig ikke alene fra de vantro, men også fra landets andre vakte, har fået flere kirkehistorikere til at hævde, at de stærke jyder egentlig ikke kan betragtes som en vækkelse på linie med de andre gudelige vækkelser, vi kender herhjemme. I opgøret med

⁵) Villads Christensen op. cit., 304 f.